

УДК: 61(092)+378:61(478.9)

МІЩЕНКО

Ігор Віталійович,

доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри фізіології,
Українська медична стоматологічна
академія
fiziologiya@umsa.edu.ua
(м. Полтава)

ШАРЛАЙ

Наталія Миколаївна,

викладач кафедри фізіології,
Українська медична стоматологічна
академія
natasharlay38@gmail.com
(м. Полтава)

ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПЕДАГОГІЧНОГО БАЧЕННЯ ПРОФЕСОРА М.В. СКЛІФOSOVСЬКОГО (1836–1904)

У статті розглядаються провідні аспекти науково-педагогічної діяльності М.В. Скліфосовського, обґрунтовано його внесок у розвиток вітчизняної медичної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні історико-педагогічних аспектів становлення та розвитку ідей вищої медичної освіти у науково-педагогічній спадщині М.В. Скліфосовського, актуалізації його внеску в розвиток вітчизняної медичної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Вирішення поставленої мети досягнуто шляхом вирішення таких завдань: проаналізувати основні віхи життєвого та творчого шляху М.В. Скліфосовського, систематизувати фактори, що визначили становлення його як вченого і особистості; охарактеризувати основні досягнення вченого у різних галузях медичної науки та класифікувати його основні публікації; вивчити специфіку викладацької діяльності М.В. Скліфосовського та трансформацію його поглядів в умовах сьогодення. В результаті проведеного історико-ретроспективного аналізу описано біографічний нарис життя та професійної діяльності Миколи Скліфосовського, визначено хронологічні періоди

професійної діяльності. Обґрунтовано внесок Миколи Скліфосовського у розвиток світової клінічної та військово-польової хірургії та визначено особливості його викладацької діяльності й фактори формування ідей професійної медичної освіти у науково-педагогічній спадщині. В процесі аналітичного пошуку встановлено необхідність трансформації ідей дослідника в нинішніх умовах реформування медичної галузі України. Вітчизняна система охорони здоров'я нині перебуває в пошуку шляхів виходу з кризової ситуації та побудови нової моделі, наближеної до європейських стандартів. І цей процес обов'язково потребує зміни парадигми базової середньої та вищої медичної освіти. Одним із найважливіших ресурсів успішної реалізації реформ є належне кадрове забезпечення та якісна підготовка медичного персоналу.

***Ключові слова:** М.В. Скліфосовський, тенеза медичної освіти, педагогічні погляди, військово-польова хірургія, практичний метод, системний метод.*

HISTORICAL AND RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE PEDAGOGICAL VISION OF PROFESSOR N.V. SKLIFOSOVSKY (1836–1904)

The article discusses the leading aspects of the scientific and pedagogical activity of N.V. Sklifosovsky, his contribution to the development of domestic medical science in the late 19 – early 20 centuries is justified. The purpose of the study is to substantiate the historical and pedagogical aspects of the formation and development of the ideas of higher medical education in the scientific and pedagogical heritage of N.V. Sklifosovsky, the actualization of his contribution to the development of national medical science in the late 19 – early 20 centuries. The solution of the goal has been achieved by solving the following tasks: to analyze the main milestones of the life and career of N.V. Sklifosovsky, and systematize the factors that determined his development as a scientist and personality; to characterize the main achievements of a scientist in various fields of medical science and classify his main publications; to study the specifics of the teaching activity of N.V. Sklifosovsky and the transformation of his views in today's conditions. As a result, of the historical-retrospective analysis, a biographical sketch of the life and professional activity of Nikolai Sklifosovsky was described, and chronological periods of professional activity were determined. The contribution of Nikolai Sklifosovsky to the development of world clinical and military field surgery was substantiated and the specifics of his teaching activity and the factors shaping the ideas of professional medical education in the scientific and pedagogical heritage were determined. In the course of the analytical search, it was established the need to transform the ideas of the researcher in the current conditions of reforming the medical industry in Ukraine. The domestic health care system is currently looking for ways out of the crisis situation and building a new model that is close to European standards. And this process necessarily requires a change in the paradigm of basic secondary and higher medical education. One of the most important resources for the successful implementation of reforms is the proper staffing and high-quality training of medical personnel.

Key words: *N.V. Sklifosovsky, genesis of medical education, pedagogical views, military field surgery, practical method, system method.*

ИСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВИДЕНИЯ ПРОФЕССОРА Н.В. СКЛИФОСОВСКОГО (1836–1904)

В статье рассматриваются ведущие аспекты научно-педагогической деятельности Н.В. Склифосовского, обосновано его вклад в развитие отечественной медицинской науки в конце XIX – начале XX в. Цель исследования заключается в обосновании историко-педагогических аспектов становления и развития идей высшего медицинского образования в научно-педагогическом наследии Н.В. Склифосовского, актуализации его вклада в развитие отечественной медицинской науки в конце XIX – начале XX в. Решение поставленной цели достигнуто путем решения следующих задач: проанализировать основные вехи жизненного и творческого пути Н.В. Склифосовского, систематизировать факторы, определившие становление его как ученого и личности; охарактеризовать основные достижения ученого в различных областях медицинской науки и классифицировать его основные публикации; изучить специфику преподавательской деятельности Н.В. Склифосовского и трансформацию его взглядов в сегодняшних условиях. В результате проведенного историко-ретроспективного анализа описано биографический очерк жизни и профессиональной деятельности Николая Склифосовского, определены хронологические периоды профессиональной деятельности. Обосновано вклад Николая Склифосовского в развитие мировой клинической и военно-полевой хирургии и определены особенности его преподавательской деятельности и факторы формирования идей профессионального медицинского образования в научно-педагогическом наследии. В процессе аналитического поиска установлена необходимость трансформации идей исследователя в нынешних условиях реформирования медицинской отрасли Украины. Отечественная система здравоохранения в настоящее время находится в поиске путей выхода из кризисной ситуации и построения новой модели, приближенной к европейским стандартам. И этот процесс обязательно требует изменения парадигмы базового среднего и высшего медицинского образования. Одним из важнейших ресурсов успешной реализации реформ должно быть кадровое обеспечение и качественная подготовка медицинского персонала.

Ключевые слова: *Н.В. Склифосовский, генезис медицинского образования, педагогические взгляды, военно-полевая хирургия, практический метод, системный метод.*

За роки існування незалежної України в системі медичної освіти назріли численні проблеми, які призвели до зниження рівня знань і умінь майбутніх спеціалістів та негативно позначилися на якості освітніх послуг, міжнародному

іміджі та конкурентоспроможності української системи вищої медичної освіти. В останні роки особистість М.В. Скліфосовського досліджували вітчизняні вчені: А. Заблудовський, М. Кнопов, Г. Крачун, А. Кузнецов, Ж. Кундій [1, с. 149; 2, с. 78; 3, с. 13; 4, с. 10; 5, с. 76]. В той же час фактично нерозкритою залишається специфіка професійної діяльності М.В. Скліфосовського як викладача, педагога та суспільного діяча. Саме вирішенню цієї проблеми присвячено наше дослідження.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні історико-педагогічних аспектів становлення та розвитку ідей вищої медичної освіти у науково-педагогічній спадщині професора М.В. Скліфосовського, актуалізації його внеску в розвиток вітчизняної медичної науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Завдання дослідження:

- проаналізувати основні віхи життєвого та творчого шляху М.В. Скліфосовського, систематизувати фактори, що визначили становлення його як вченого і особистості;

- охарактеризувати основні досягнення вченого у різних галузях медичної науки та класифікувати його основні публікації;

- вивчити специфіку викладацької діяльності М.В. Скліфосовського та трансформацію його поглядів в умовах сьогодення.

У дослідженні Ж. Кундій розроблено періодизацію життя і професійної діяльності М.В. Скліфосовського з урахуванням хронологічних меж кінця ХІХ – початку ХХ ст. та історичних особливостей цього періоду [5, с. 76]. Вчена виділяє 8 періодів в житті і творчості:

1 період – «Дитинство і роки навчання» (7.04.1836 – 1854 рр.) – виявлення інтересу до природничих наук, стародавніх і іноземних мов; закінчення гімназії з відзнакою; рекомендація до вступу до університету.

2 період – «Студентські роки» (1854–1859 рр.) – формування педагогічних і громадських поглядів; вивчення основ хірургічної справи.

3 період – «Одеський період» (1859–1870 рр.) – робота в Одеській міській лікарні; захист докторської дисертації; закордонні відрядження до Німеччини, Франції, Англії, Шотландії; участь у Австро-пруській війні;

4 період – «Київський період» (1870–1871 рр.) – початок викладацької діяльності; участь у Франко-пруській війні.

5 період – «I Петербурзький період» (1871–1880 рр.) – робота в у Петербурзькій медико-хірургічній академії; участь у в Сербсько-чорногорській турецькій війні та в Російсько-турецькій війні; створення Інституту польових хірургів.

6 період – «Московський період» (1880–1893 рр.) – робота на посаді декана медичного факультету і одночасно консультанта Московського військового шпиталю; побудова клінік на Дівочому полі; вдосконалення хірургічної і викладацької майстерності.

7 період – «II Петербурзький період» (1893–1901 рр.) – директор Клінічного Слепинського інституту вдосконалення лікарів; створення Товариства російських лікарів; проведення XII Міжнародного конгресу лікарів хірургів у Москві; видання журналів «Хірургічний літопис» і «Літопис російської хірургії»; розвиток жіночої вищої медичної освіти; відкриття пам'ятника М.І. Пирогову; членство у Європейських і світових медичних об'єднаннях.

8 період – «Полтавський період» (1901 – 30 листопада 1904 рр.) – проведення операцій у Полтавській земській лікарні; участь у засіданнях Полтавського губернського земства. Ще в ранньому дитинстві він заслуховувалося розповідями батька про боротьбу з епідеміями і мріяв стати справжнім лікарем. Відмінні знання дозволили йому після гімназії вступити до Московського університету.

Микола Васильович Скліфосовський, видатний російський хірург, професор і вчений, народився 6 квітня 1836 р. близько гір. Дубоксари Херсонської губ. Після закінчення Одеської гімназії він вступив до Московського університету на медичний факультет, який закінчив в 1859 р.

Після закінчення курсу Микола Васильович був ординатором, потім завідувачем хірургічного відділення Одеської міської лікарні. У 1863 р. ним була захищена дисертація на ступінь доктора медицини на тему «Про кров'яний околоматочної пухлини».

У 1866 р. М.В. Скліфосовський був відряджений за кордон на 2 роки. За цей час він побував у Німеччині, Франції та Англії. Ці відрядження дозволили М.В. Скліфосовському ознайомитися з хірургічними школами і напрямками в передових країнах Європи.

Формування наукового світогляду М.В. Скліфосовського проходило під впливом видатних вчених медичного факультету і, в першу чергу, Ф.І. Іноземцева та знаменитого хірурга В.А. Басова. Важливе значення для формування його свідомості як лікаря і вченого мали праці М.І. Пирогова та І.М. Сеченова. В університеті ректором у той час працювали Федір Іноземцев, який застосував одним із перших ефірний наркоз, видатний фізіолог Василь Басов, який викладав курс теоретичної хірургії. Саме ці два світоча медичної науки зробили вирішальний вплив на вибір Миколою Васильовичем лікарського профілю, а також його захопленість топографічною анатомією і хірургією. Крім того, молодий студент самостійно вивчав праці основоположника вітчизняної військово-польової хірургії Миколи Пирогова. Під час навчання в університеті Микола Васильович слухав лекції професора Глебова (фізіологія), М.В. Гівардського (неорганічна і органічна хімія), Н.Б. Анке (фармакологія і рецептура), А.А. Соколова (анатомія), А.І. Полуніна (патологічна анатомія), Ф.І. Іноземцева (оперативна хірургія і топологічна анатомія), В.А. Басова (теоретична хірургія). Саме в цей період формується перше уявлення майбутнього вченого про викладацьку діяльність та пошук шляхів ефективного засвоєння та передачі інформації. Микола Васильович задумується про необхідність комплексного вивчення природничо-наукових предметів та зв'язку теорії з практикою майбутньої професійної діяльності [1; с. 149; 3, с. 12; 5, с. 76].

Наукові та суспільні погляди М.В. Скліфосовського формувалися під впливом філософських ідей О.І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева. Високий рівень професіоналізму Миколи Васильовича виявився на полях чотирьох європейських воєн, в яких він взяв участь як лікар-хірург і консультант госпіталів: у 1866 р. – в Австро-пруській; у 1870 р. – в Франко-пруській; у 1876–1878 рр. – в Сербо-чорногорсько-турецькій, у 1877–1878 рр. – в Російсько-турецькій. За участь у чотирьох війнах, виявлений патріотизм, мужність, високі професійні якості М.В. Скліфосовського нагородили орденами: Св. Володимира II ступеню з мечами, Св. Володимира III ступеня з мечами (Російська імперія); Залізним хрестом і Червоним орлом (Прусія); Орденом святого Даниїла III ступеня (Чорногорія). Ці нагороди в повній мірі відображають принципи гуманізму і лікарського обов'язку, які були виявлені під час кровопролитних воєн.

Участь у чотирьох війнах дозволила набути неоціненного досвіду лікування ранених і організації медичного забезпечення. Микола Васильович запропонував систему розподілу поранених на чотири групи: ті, що не піддаються транспортуванню, ті що підлягають гіпсуванню, такі, що потребують звичайної перев'язки та легкопоранені, які через кілька днів повертаються на фронт. Це отримало назву системного підходу до транспортування хворих. У Московському університеті Микола Васильович працював із відомими професорами-терапевтами Г.О. Захар'їним, О.О. Остроумовим, педіатром М.Ф. Філатовим та анатомом Д.М. Зерновим.

Займаючись все життя науковою хірургією, М.В. Скліфосовський зробив багато для організації науки в Росії. Він був взірцем служіння Батьківщині: він – член-засновник Товариства російських лікарів, член Московського хірургічного суспільства, в якому брав активну участь; він був членом-засновником і головою 1-го і 6-го з'їздів хірургів. Велике значення до Великої Жовтневої соціалістичної революції мали Пироговські з'їзди. М.В. Скліфосовський був організатором, почесним головою і активним учасником цих з'їздів. Особливо яскраво організаційна діяльність

М.В. Скліфосовського виявилася в блискучому проведенні в Москві 12-го Міжнародного з'їзду хірургів в 1897 р, а також в організації медичної освіти як в Московському університеті, де він був 8 років деканом медичного факультету, так і в Петербурзі – на посаді директора інституту удосконалення лікарів.

Накопичення теоретичних знань і практичного досвіду операційної діяльності дозволили Миколі Васильовичу виявити типові недоліки в підготовці молодих лікарів і побудувати навчальний процес з використанням практичних прикладів, суто теоретичні заняття підкріплювалися практичними роботами в операційних і перев'язочних із хворими різного ступеня складності. У процесі практичних занять Микола Васильович намагався особисто продемонструвати техніку найскладніших операцій і найпростіших хірургічних маніпуляцій. М.В. Скліфосовський наголошував на тому, що будь-яка операція повинна опиратися на глибокі знання з анатомії і фізіології людини.

Миколою Васильовичем була проведена реорганізація навчальної роботи в Московському університеті, що сприяло більш чіткій постановці навчального процесу на всіх кафедрах. Ним було впроваджено проект про проведення контрольних зрізів знань і відміни курсових іспитів. Вчений активно боровся з домінуванням другорядних предметів у навчальних планах. Створена Миколою Васильовичем комісія розпочала скорочення докторських випробувань з 27 до 4. Це такі: 1) анатомія мікроскопічна і макроскопічна, фізіологічна анатомія і ембріологія; 2) фізіологія людини і порівняльна фізіологія тварин; 3) патологічна анатомія; 4) патологічна фізіологія і загальна патологія [5, с. 76].

На початку навчального року Микола Васильович розробив програму і навчальний план занять і подав його на затвердження до методичної ради. Клінічні лекції читалися 4 рази на тиждень, а систематичний курс хірургічних хвороб – один раз на тиждень, що було недостатнім, і за проханням М.В. Скліфосовського було збільшено до 2 разів. Лекції Миколи Васильовича будувалися чітко відповідно до розділів хірургічної патології. Під час їх

проведення вивчалися історії хвороби, наводилися реальні приклади і демонструвалися патологічні препарати [5, с. 76].

Іменем Миколи Васильовича Скліфосовського також було названо заснований в 1923 р. НДІ швидкої допомоги на базі однієї з найстаріших лікарень, відкритої ще в 1810 р. графом М.П. Шереметєвим. Сьогодні Інститут швидкої допомоги ім. Скліфосовського – це найбільший багатопрофільний науково-практичний центр з проблем швидкої медичної допомоги, реанімації та невідкладної хірургії, невідкладної кардіології, гострих отруєнь, поєднаної і опікової травми. Тут сформовано більше 40 наукових підрозділів, більшу частину з яких складають клінічні, що відповідають профілю найбільш поширених невідкладних патологій. В Інституті імені М.В. Скліфосовського успішно розробляються й удосконалюються різні методи діагностики і лікування невідкладних станів, що дозволяє лікувати хворих з найбільш тяжкими та ускладненими гострими хірургічними захворюваннями і травмами, консультувати і переводити пацієнтів з інших лікувальних установ в інститут для лікування. За статистикою, в НДІ швидкої допомоги в рік отримують допомогу понад 52 тисяч хворих, 22 тисячі госпіталізуються, 25 тисяч отримують екстрену допомогу в амбулаторних умовах, а на базі його відділень щорічно виконуються понад 20 тисяч різних операцій.

Крім цього, консультативну та спеціалізовану допомогу стаціонарах Москви надають виїзні бригади фахівців з ендоскопії, ендотоксикозу та нейрохірургії. Протягом останніх десяти років в НДІ швидкої допомоги ім. М.В. Скліфосовського успішно функціонує і навчально-клінічний відділ, де щорічно навчаються до 200 клінічних ординаторів із різних спеціальностей, за деякими з них відкриті аспірантура і докторантура.

За рекомендацією Миколи Васильовича було створено інститут кураторства, при цьому студенти розподілялися на групи по 3–4 особи, кожна група мала свого пацієнта, якого вивчала під керівництвом асистентів і ординаторів. Завдяки кураторству досягалася індивідуалізація в роботі і наближення викладання до практики майбутньої професії.

Великого значення Микола Васильович надавав обміну досвідом між лікарями. Велике значення надавалося міжнародному співробітництву – 7 серпня 1897 р. видатний хірург був організатором і головою XII Міжнародного конгресу лікарів хірургів у Москві.

З позиції завдань нашого дослідження вважаємо навести типові соціально-педагогічні постулати в творчості М.В. Скліфосовського, які були виділені Ж. Кундій: рівний доступ жінок і чоловіків до вищої медичної освіти; розробка еталонного портрету педагога в медичній освіті, формування етичних принципів в діяльності майбутнього лікаря, гуманізм і людяність, етичне виховання майбутнього фахівця, неперервність розвитку біологічного знання, єдність теорії та практики у вивченні медичних дисциплін, доступність і практична спрямованість методів навчання медицини, міждисциплінарний підхід у підготовці лікаря, критичне сприйняття інформації, статистичний підхід у медичній освіті, кураторство, управлінська діяльність лікаря, виховання патріотизму і інтернаціоналізм, врахування міжнародного досвіду [5, с. 76].

На сучасному етапі визначальною тенденцією розвитку вищої медичної освіти стає рішуча переорієнтація на людину, на її потреби та інтереси, що значно підвищує увагу до науково-педагогічних ідей в творчій спадщині М.В. Скліфосовського. Зазначена проблема безпосередньо пов'язана з актуальними науковими і практичними завданнями, оскільки забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку нашої країни і високого рівня надання медичної допомоги зумовлює необхідність професійної підготовки фахівців принципово нової формації.

На сучасному етапі розвитку вищої медичної освіти та системи охорони здоров'я України важливим та актуальним є не тільки професійна підготовка медичного працівника, але і питання духовності, світогляду, внутрішнього світосприйняття. Формування цих якостей у майбутніх лікарів забезпечується через оволодіння системою біотичних компетентностей та наукових основ

медичної деонтології, ідеологічні основи яких були закладені наприкінці XIX ст. у науково-педагогічній діяльності М.В. Скліфосовського.

На початку XXI ст. одним із стратегічних напрямів розвитку вищої освіти України є досягнення міжнародних стандартів підготовки медичних і науково-педагогічних кадрів та інтеграції до європейського освітнього і наукового простору на засадах Болонської декларації. Все є втіленням принципів історизму та інтернаціоналізму у підготовці лікарів, розроблених М.В. Скліфосовським [5, с. 78].

Отже, проблема актуалізації науково-педагогічних поглядів М.В. Скліфосовського знайшла широке висвітлення у педагогічних, медичних та історичних дослідженнях, але при цьому невирішеним залишається питання впровадження ним ідей вищої медичної освіти та в період кінця XIX початку XX ст. Як показує аналіз історіографічних джерел, педагогічні здобутки М.В. Скліфосовського мають важливе значення для перспективи методики викладання медичної науки в умовах сучасної України. Потужний науковий спадок Миколи Васильовича багато в чому не втрачає своєї актуальності і в умовах сьогодення.

Список використаних джерел та літератури

1. Заблудовский А. Склифосовский Николай Васильевич. *Энциклопедический словарь военной медицины*. Москва : Медгиз, 1948. С. 149–151.
2. Кнопов М. Ш. Н. В. Склифосовский – один из основоположников отечественной клинической медицины. *Хирургия. Журнал им. Н. И. Пирогова*. Москва : Медиа Сфера, 2012. № 10. С. 77–79.
3. Крачун Г. П. Достижения профессора Н. В. Склифосовского (1836–1904) в развитии и организации высшего медицинского образования в России. *Склифосовские чтения* : материалы научно-практической конференции с международным участием, Тирасполь, 3 марта 2012 г. Тирасполь : изд-во Приднестровского ун-та, 2012. С. 9–15.
4. Кузнецов А. В. Н. В. Склифосовский – выдающийся русский хирург, учёный и педагог (к 160-летию со дня рождения). *Клиническая медицина*. Москва, 1996. № 3. С. 81–83.

5. Кундїй Ж. П. Микола Васильович Склїфосовський – лікар, педагог, громадський діяч : навч. посіб. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава : ФОП Болотін, 2015. С. 76–79.

References

1. Zabludovskiy, A. (1948). *Sklifosovskiy Nikolay Vasilevich* [Sklifosovsky Nikolai Vasilyevich]. *Entsiklopedicheskiy slovar voennoy meditsiny* [Encyclopedic dictionary of military medicine]. Moscow : Medgiz, 149–151. [in Russian].

2. Кнопов, М. Ш. (2012). *N. V. Sklifosovskiy – odin iz osnovopolozhnikov otechestvennoy klinicheskoy meditsiny* [N. V. Sklifosovsky – one of the founders of domestic clinical medicine]. *Hirurgiya. Zhurnal im. N. I. Pirogova* [Surgery. Journal them. N. I. Pirogov]. Moscow : Media Sfera, 10. 77–79. [in Russian].

3. Крачун, Г. П. (2012). *Dostizheniya professora N. V. Sklifosovskogo (1836–1904) v razvitii i organizatsii vysshego meditsinskogo obrazovaniya v Rossii* [The achievements of Professor N. V. Sklifosovsky (1836–1904) in the development and organization of higher medical education in Russia]. *Sklifosovskie chteniya : materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii s mezhdunarodnyim uchastiem, Tiraspol', 3 marta 2012 g.* [Sklifosovsky reading : materials of the scientific-practical conference with international participation, Tiraspol, March 3, 2012]. Tiraspol : izd-vo Pridnestrovskogo un-ta. 9–15. [in Russian].

4. Kuznetsov, A. V. (1996) *N. V. Sklifosovskiy – vyidayuschiysya russkiy hirurg, uchYonyiy i pedagog (k 160-letiyu so dnya rozhdeniya)* [N. V. Sklifosovsky – an outstanding Russian surgeon, scientist and teacher (on the 160th anniversary of his birth)]. *Klinicheskaya meditsina* [Clinical medicine]. Moscow. 3. 81–83. [in Russian].

5. Kundii, Zh. P. (2015). *Mykola Vasylovykh Sklifosovskiy – likar, pedahoh, hromadskiy diiach : navchalnyi posibnyk* [Mykola Vasilyevich Sklifosovsky – doctor, teacher, public figure : tutorial]. Poltav. nats. ped. un-t imeni V. H. Korolenka. Poltava : FOP Bolotin, 76–79. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 15.03.2019 р.